

Günlükten Sonra Hayat: Bir Asker Günlüğünün Biyografiyle İlişkisi

ABDULHAMİT KIRMIZI

Marmara Üniversitesi
abdulhamit.kirmizi@marmara.edu.tr

ORCID: 0000-0002-3160-5841
Makale geliş tarihi: 15 Eylül 2022
Makale kabul tarihi: 31 Ekim 2022

Özet

Bu makale, Cihan Harbi'nde telgrafçı, Mütareke zamanı İstanbul Muhafızlığı'nda yazıcı olarak görev yapmış Bursalı bir askerın 1916 ila 1922 arasında tuttuğu günlük üzerinden otobiyografik malzemenin biyografiyle ilişkisini irdelemektedir. Günlük özetlenirken yazarın cephe serencamında Der'a istasyonunda yaşadıkları aktarıldıktan sonra Filistin ricatine ağırlık verilmiştir. Mütareke İstanbulu'nda ise özel hayatı ve dindarlaşma süreci öne çıkarılmış, yazarın hastalık ve tedavi süreçleri anlatılmıştır. Savaş travmasının sonraki hayata yansması, Travma Sonrası Stres Bozukluğu adı altında tıp ve psikoloji sahalalarında çokça işlenen bir konudur. Günlükte savaş travmasının izleri İstanbul hayatında nükseden çeşitli hastalıklar üzerinden izlenebilmektedir. Bu minvalde özetlendikten sonra günlüğün bir kaynak olarak değeri ve önemine değinilmiş, bu değer ve önemin ne durumda değişebileceği gösterilmiştir. Anonim bir günlüğün sahibi öğrenildiğinde onun alımlanışının nasıl değiştiği meselesine yoğunlaşmıştır. Günlük sahibi bilinirse günlük bittikten yıllar sonra savaş travmasının etkileri başka kayıtlardan izlenebilir. Böylece kişi hakkında daha bütünlüklü bir portre inşa edilebilir. Dahası gençlikte tutulan günlükler biyografilerde kaynak yetersizliğinden ihmal edilen erken yaşların aydınlatılması açısından önemlidir. Son olarak günlük tutmaya neden başlandığı ve son verildiği, askerlik tecrübesinin savaş sonrasında günlük sahibini nasıl etkilediği gibi sorular çerçevesinde günlük, hayat ve biyografi sacayağının bazı meseleleri tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Biyografi, otobiyografi, günlük, Birinci Dünya Savaşı, Filistin, İstanbul

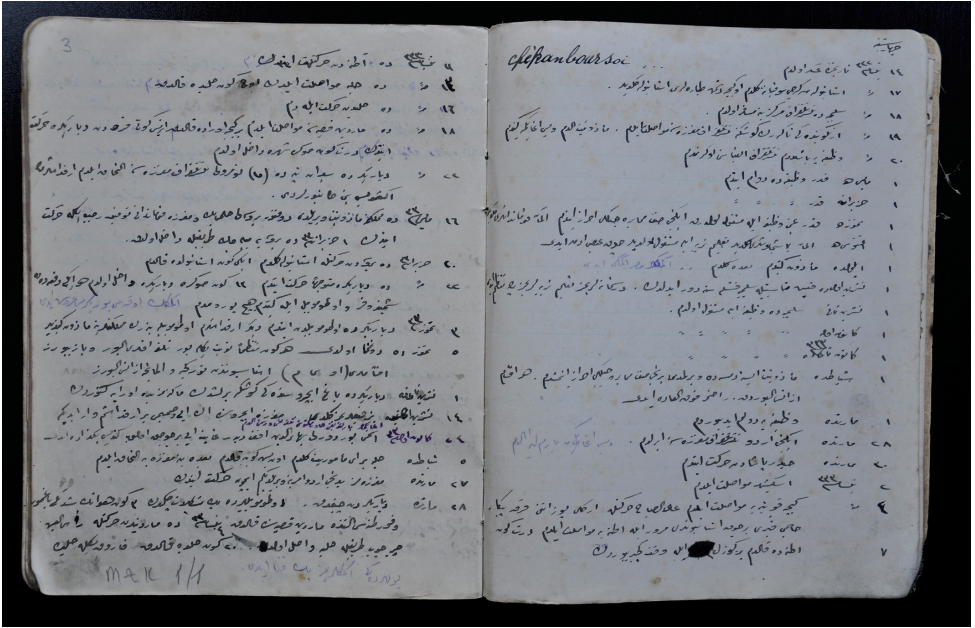
Abstract

Life After the Diary: The Relation of a Soldier's Diary with Biography

This article examines the relationship between autobiographical material and biography through the diary kept by a soldier from Bursa, who served as a telegrapher during the First World War and a scribe in the Armistice Istanbul, in the Army Corps and the Istanbul Guard, between 1916 and 1922. While summarizing the diary, the emphasis was placed on the events at the Der'a station and on the Palestinian retreat of the Ottoman army. In Armistice Istanbul, his private life his journey to discover his religious side were highlighted, and his illnesses and treatments were explained. The impact of war trauma upon people's later lives is widely discussed in medicine and psychology as Post Traumatic Stress Disorder. Traces of war trauma can be trailed in the diary through various recurrent diseases in his Istanbul life. After summarizing it, the article touches upon the value and importance of the diary as a resource and shows how this value and importance can change. When the owner of an anonymous diary is learned, its reception changes. If the diary owner is known, one can detect the effects of war trauma in other records and information. Thus, a more complete portrait of the person can be built. Diaries kept in youth are essential in terms of illuminating the early stages of life, widely neglected in biographies due to a lack of resources. Finally, the article discusses the relationship of diary, life and biography within the framework of questions such as why the diary was started and ended and how the military experience affected the diary owner after the war.

Keywords: Biography, autobiography, diary, WWI, Palestine, Istanbul

"14 Nisan 332 tarihinde asker oldum" cümlesiyle başlayan, Arap harfleriyle sade bir Türkçeye 79 sayfası doldurulmuş, fakat yazıları yer yer mürekkeple kapatılmış, tamamı 100 sayfalık isimsiz başlıksız bir defter. Lisede öğrenciyken 27 Nisan 1916'da er olarak vazifeye çağrılmış bir gence ait. Birçok günlük askerlik hayatıyla başlar,¹ nadiren askerlikten sonra devam eder. Modern dönemde zorunlu askerlik uygulaması başlayalı beri askerlik erkekliğin inşasında hayati bir aşama; şeref duygusuyla taçlandığı erkeklığe toplumsal bağlamını kazandıran, vatana ödenmesi gereken bir borç. Askerlik, sünnetten sonra, iş bulma ve evlilikten önce gelen, erkekliğin tescil edildiği düzeylerden biri.²

Günlüğün ilk sayfaları. Günlük "14 Nisan 332 tarihinde asker oldum" cümlesiyle başlıyor.

Cihan Harbi'yle gerilen yılların endişe veren olayları sırasında çok insan, hayatlarına son verebilecek bu büyük krizde gündelik eylemlerini, düşüncelerini ve duygularını günlüklere aktardı. Günlük tutarak ve günlüklere tutunarak savaşı yaşayanlardan biri de Mart 1922'ye kadar tutulan, henüz yayımlanmamış bu başlıksız günlüğün sahibi. Bu asker İstanbul'da muhaberecilik eğitimi gördükten sonra II. Ordu'nun Telsiz Telgraf Müfrezesi'ne iltihaken Diyarbekir'de bir yıla yakın, sonra Şam'da bir ay vazife

1 Mesela, "5 Eylül 330, Cuma, bugün askerlik mesleğine dahil olduğum ilk gündür" (Abidin Ege, Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden Harp Günlükleri, yay. haz. Celali Yılmaz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011), 3); "21 Kanunuevvel sene 332'de 21271 numarayla talimgaha kayd oldum" (Gazi İbrahim Tefvîk Çırakman, Gönderilmemiş Mektup Bir Türk Subayının Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşları Anıları, yay. haz. İ. Zeyd Gerçik (İstanbul: Büyüyenay, 2019), 20).

2 Ayşe Sezer Şanlı, "Kültür Çalışmaları ve Feminizm Bağlamında Erkeklik Çalışmalarına Dair Bir Literatür Analizi", *İmgelem* 3/5 (Aralık 2019) 287-304. Türkiye'de erkeklik, milliyetçilik ve militarizm arasında kurulan bağlarla "asker millet" anlayışının doğması II. Meşrutiyet devrine (1908-1918) tekabül eder: Bkz. Yaşar Tolga Cora, "Asker-Vatandaşlar ve Kahraman Erkekler: Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşları Dönemlerinde Beden Terbiyesi Aracılığıyla İdeal Erkekliğin Kurgulanması", *Erkek Millet Asker Millet Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, yay. haz. Nurseli Yeşim Sünbüloğlu (İstanbul: İletişim, 2013), 45-72.

görüp Filistin Cephesi'ne gönderilecek, Der'a istasyonunda görevlendirilecektir.³ Yıldırım Ordular Grubu mensubu olarak Filistin'den yalın ayak geri çekilişin zahmetlerini tecrübe edecek olan günlük sahibi Rayak'ta bineceği trenle ulaştığı Konya'da birkaç hafta geçirdikten sonra İstanbul'a varacaktır. Günlükte yer alan cümlelerin kahir ekseriyeti, Kolordu'da ve İstanbul Muhafızlığı'nda yazıcı olarak görev yapacağı Mütareke İstanbulu'nda yazılmıştır. 1 Şubat 1919 ila 18 Kasım 1921 arasında yazılanlar günlüğün yüzde doksanını teşkil eder. Sonrasında 1922 yılına ait sadece üç cümle vardır; bunlar Mart ayında yazılmıştır, gün belirtilmemiştir.

Günlük yazmanın kuralları olmadığından her günlük kendine has şekillere girer. Günlük araştırmalarının piri Philippe Lejeune için günlüğün tek kuralı tarihlendirmedi; yazar tarih atmamışsa günlük değildir.⁴ Günlüğü hatıratın ayıran en açık fark tarihlendirilmiş olmasıdır. Aktarılan düşünce veya bilginin, olayın veya duygunun günü, hatta bazen saati bellidir. Sonraki kayıtlarda evvelki aktarımın sorgulanması bile mümkündür. Tarihlendirme haricinde kural varsa bunları bizzat yazar koyar. Kişi günlüğün kurallarını istediği zaman değiştirebilir, ona istediği zaman başlayabilir, istemediği zamanlarda yazmayabilir, onu istediği zaman bitirebilir.⁵ Her halükârda, neyin kaydedildiği veya edilmediği bize o devrin fikriyatı ve günlük hayatı hakkında çok şey söyler. Zamanında hayatın olağanı nedir olağan olmayanı nedir, ne değildir, hangi olaylar neden kaydedilir veya edilmez, gösterir.

Neyin kayda değer olup olmadığına karar veren sahibi olduğundan, günlük içindeki bilgileri tasnif etmek kolay değildir. Aşağıda günlük özetlenirken önce yazarın cephe serencamında Filistin ricatine ağırlık verilmiş, Mütareke İstanbulu'nda ise hastalık ve tedavi süreçleri, özel hayatın başka çeşitli veçheleri ve dindarlaşma süreci öne çıkarılmıştır. Bu minvalde özetlendikten sonra günlüğün bir kaynak olarak değeri ve önemine değinilecek, bu değer ve önemin ne durumda değişebileceği gösterilecektir. Ardından günlük, hayat ve biyografi sacayağının bazı meseleleri tartışılacaktır. Savaş travmasının sonraki hayata yansımaları tıp ve psikoloji sahalarında Travma Sonrası Stres Bozukluğu adı altında çokça ele alınan bir konudur. Günlükte bu travmanın emareleri İstanbul hayatında nükseden çeşitli hastalıklar üzerinden izlenebilmektedir. Günlük sahibi bilinirse günlük bittikten yıllar sonra travma etkileri başka kayıtlardan takip edilebilir ve günlükte yazılamayan bilgilere erişilebilir. Böylece kişi hakkında daha bütünlüklü bir portre inşa edilebilir. Gençlikte tutulan günlükler biyografilerde kaynak yetersizliğinden ihmal edilen erken yaşların aydınlatılması açısından da önemlidir.

Cihan Harbi'nde Telgrafçı: "Gece Gündüz Telgraf Yazmak ve Almak"

Günlüğün sahibi Erenköy'de telsiz telgraf müfrezesine dahil olup muhabercilik derslerine başladığı 3 Mayıs 1916 gününden itibaren, askerlik mesai ve faaliyetinden "vazife" diye bahseder; "vazifeye başladım," "telsiz telgraf elifbâsını öğrendim, vazifede devam ettim," "vazife ile meşgul oldum." On bir ay süren eğitimden memnundur: "Birinci sınıf

³ Şimdiye kadar Cihan Harbi'nde telgrafçı bir erin kaleminden çıktığı bilinen tek bir günlük yayımlandı: Hüseyin Fehmi Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a, Esaretten Kurtuluş Savaşı'na: Cepheye Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)*, yay. haz. Mustafa Yeni (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014).

⁴ Philippe Lejeune, *On Diary*, yay. haz. Jeremy Popkin ve Julie Rak (Honolulu: University of Hawaii Press, 2009), 193. Türkiye'de maalesef kimi hatırat günlük, birçok günlük de hatırat adı altında yayımlanmıştır.

⁵ Jeremy Popkin, "Philippe Lejeune, Explorer of Diary", *On Diary*, 5.

muhabereciliği ihrâz etmiştim. Her akşam ajansı alıyorduk. Rahatımız fevkalâde idi." Eğitimden sonra tayini Mustafa Kemal Paşa'nın komuta ettiği II. Ordu'nun Telgraf Müfrezesi'ne çıkar. 22 Nisan 1917'de Haydarpaşa, Eskişehir, Konya, Adana, Halep, Mardin güzergahı üzerinden yirmi beş günde Diyarbekir'e varır. Seyrantepe'de iltihak ettiği 10 numaralı Telgraf Telsiz Müfrezesi'nde tanıdık yüzler bulur: "Arkadaşlarımın ekserisi beni tanıyorlardı."

Hemen üç hafta sonra memleket izni almayı başardığında günlük sahibinin nereli olduğu anlaşılır: "Doktor Bursalı Hilmi Bey⁶ ve müfreze kumandanı Tevfik Receb Bey'le⁷ hareket ettik. 1 Haziran sene 333'de Bursa'ya Bilecik tarihiyle dâhil olduk." Bursa'da yirmi gün, İstanbul'da iki gün geçirdikten sonra, Diyarbekir yolu bu sefer yirmi beş değil on üç gün sürecektir:

"[Ş]imendüfer ve otomobil ile gittim. Hiç yürümedim. Ekmeğin okkası yüz yirmi kuruş idi./ 3 Temmuz sene 333 Diyarbekir'de otomobilden indim./ 5 Temmuz'da donma oldu. Her gün muntazaman nöbet bekliyor, telgrafları alıyor ve yazıyoruz. Akşamları (E.V.Y.M) istasyonundan Türkçe ve Almanca ajansı alıyoruz."⁸

1 Kasım'da müfreze şehirde bağ içerisindeki bir köşke yerleştirilir. Orada hayat rutine bağlanmış olmalı ki 24 Aralık'a kadar hiçbir şey yazmaz. Bu tarihte, "Ağabeyimin yaralandığını hâvî mektubunu, telgrafını ve resmini aldım," der. 5 Şubat'ta iki haftalığına Halep'e izne gönderilir. Kışla beraber sakin günleri de bitecek, artık savaşın sahadaki yüzünü görmeye başlayacaktır. 27 Mart 1918'de müfrezesi Şam'daki VII. Ordu emrine verildiği için yol üstünde bulunan Halep'te yine iki hafta geçirir. Moralsiz orduda kimse güneşe inmek istemez. O da tanıdığı bir komutan vasıtasıyla memleketine tayin çıkarmaya çalışır: "Faruk Bey'le Halep'te görüştüm. Beni Bursa'ya getirmek için çok uğraştı ise de neticede muvaffak olamadım." Halep'ten Şam'a giden yolda (bugün Lübnan'da bulunan) bir hafta konakladıkları Rayak kasabasında üç arkadaşı firar eder.

Mayıs boyunca on muhabereci arkadaşıyla birlikte Şam Sabit Telsiz Telgraf İstasyonu'nda kaldıktan sonra istikamet Der'a kasabasıdır. Der'a, Şam'ın doksan kilometre güneyinde, aynı Rayak gibi Hicaz Demiryolu yapılıncaya şenlenen bir kavşak noktası ve Filistin'e giden demiryolların Hicaz Demiryolu'ndan ayrıldığı stratejik bir istasyondur. Genç asker tren ve otomobilden sonra uçakla da tanışacaktır burada: "Der'a'da Alman tayyare karargâhının sol tarafına İstasyon tesis ettik." Tehlikeli bir mevki, zira üç ay sonra, 1 Eylül'de, Kurban

6 Bursa'da milli mücadeleyi örgütleyenlerden ve cumhuriyette Malatya mebusu Selanikli Hafız Ali Bey oğlu Dr. Hilmi Oytaç. Güya Mustafa Kemal Paşa'yı başa geçirmek üzere Enver Paşa'yı öldürmeyi planlarken yakalanarak asılan Yakup Cemil'le irtibatı yüzünden idam korkusuyla Diyarbekir'e kaçmış, çocukluk ve Anafartalar'dan arkadaşı Mustafa Kemal Paşa'ya sığınmış, himayesinde II. Ordu Karargâh Tabibi olmuştur. Bkz. İsmet Görgülü, *Atatürk'ün Anıları* (İstanbul: Bilgi, 1997), 42, 174, 175. Yakup Cemil Olayı'yla ilgili için, bkz. Hasan Ali Polat, *Yakup Cemil: Hayatı ve Divan-ı Harp Sorgu Tutanağı* (İstanbul: Ötügen, 2022).

7 Muhtemelen (sonra Prof.) Dr. Tevfik Receb Örensoy (1875-1951).

8 3 Temmuz'da gelen telgraflardan biri, Mustafa Kemal Paşa'nın Yıldırım Ordular Grubu dahilinde İstanbul'da kurulmakta olup Halep'te konuşlanacak VII. Ordu'nun komutanı olmasını isteyen Enver Paşa'nınkidir. II. Ordu'nun yeni komutanı Fevzi (Çakmak) Paşa olacaktır.

“Bayramın[ın] birinci günü ikinci vakti altı düşman tayyaresi tarafından Der’a İstasyonu ve Tayyare Karargâhı’na bombalar atıldı. Artık bugünden itibaren sabah ve akşam bomba iki def’a istasyon ve civârı bombardıman ediliyordu. Bayramın üçüncü günü makinemizin Nord [kuzey] mahalline bomba isabet etmişti. Makinelerimiz gayet emin bir zeminlik içerisinde bulunuyordu. Efrâd için de yine ayrı bir zeminlik bulunuyordu. Tayyare korkusundan emin idik.”

Zeminlik dediği yer altı sığınakları sağlamsa da dışarıdan gelen ateş sesleri ve kara haberler kaygı ve korku veriyor. 18 Eylül kaydına göre

“Der’a hattı urban [bedeviler] tarafından basılarak tahrip edildi. Düşman tayyareleri de aynı zamanda bütün civarımızı saatlerce bombardıman etti. Nihayet hat ve köprüler tahrip edildi. Aynı zamanda düşman bütün kuvvetiyle makinemizi bulmak ve tahrip etmek için civarımıza bombalar yağdırıyordu. Bugünden itibaren aldığımız telgraflar da düşmanın Hayfa’dan asker çıkarıp ileri hareketi yaptığını anlıyorduk.”

Günlük sahibi, bölgedeki hemen tüm aşiretlerin katıldığı ve bazılarının gerçek “Arap İsyanı”nın başlangıç tarihi olarak gördüğü 16 Eylül 1918’de Faysal’ın çağrısıyla başlayan hareketin tam ortasında kalmıştı. İngiliz General Allenby, Nablus’tan saldırarak, Filistin’i tutmaya çalışan (IV., VII. ve VIII. Ordu’dan oluşan) Yıldırım Orduları Grubu’nu dağıtacağı 19 Eylül 1918’deki büyük taarruzundan evvel bu hareketi planlamıştı: Der’a demiryolu kavşağına saldırı Osmanlı ordusunun iletişim hatlarını kestiği gibi dikkatleri buraya çekip asıl taarruzun geleceği Akdeniz’den uzaklaştıracaktı.⁹ Tuncay Yılmaz, Amman-Der’a-Şam demiryolu hattına saldıran, IV. Ordu’nun gerilerine sızarak derinliğine ilerleyen ve ihtiyatların gelmesini sekteye uğratan Kuzey Arap Ordusu ve Bedevi savaşçıların Nablus Muharebesi öncesi oynadığı rolün Türk tarihçiliğinde yeterince vurgulanmadığını savunur. Bu kuvvetlerin Der’a etrafındaki istasyonlara yaptığı başarılı saldırılarla, Yıldırım ordularının en kuvvetli ihtiyatının daha ana saldırı başlamadan Der’a’ya gönderilmesi sağlanmıştı.¹⁰ Günlükte 19 Eylül kaydı şöyledir:

“Nasıra’ya düşman girmesiyle bütün ordu ve cephe bozulmuştu. Yıldırım Ordular Grup Kumandanı ve Alman kumandanları uykularından kalkıp firar etmişler. Sekiz gün mütemâdiyen gece gündüz telgraf yazmak ve almak ile meşgul bulunuyorduk. Artık gece uykuları bizim için haram olmuştu.”

Artık “Düşman Der’a’ya takarrüb etmekte idi. Cepheden ric’at eden asker Der’a’da tecemmu’ ediyordu [toplanıyordu].”

Filistin Ricati: “Bütün Ordu ile Birlikte Kaçtık”

Günlüğün yedinci sayfasına sığdırılan harp dehşetinin en yoğun yaşandığı hafta, Eylül’ün son haftasıdır.

“Tayyare geldiği zaman bütün etrafımızı dehşetli bir duman istila ediyordu. Tayyarelerden atılan mitralyöz ve bombaların sadalarıyla toplardan atılan mermi ve

⁹ Tuncay Yılmaz, “Armageddon Yolun Sonu, Yıldırım Orduları Kuzey Filistin’i Nasıl Terk Etti?”, *Filistin Araştırmaları Dergisi* 9 (2021): 45-46.

¹⁰ Yılmaz, “Armageddon Yolun Sonu”, 47, 50.

şarapneller infilâkı kulaklarımızı patlatıyordu. Artık sadık urban [çöl arapları] dahi isyan yolunu tutmuşlardı.”

Ricat hareketında Der'a'da toplaşan asker 23 Eylül'de kuzeye, Şam'a doğru çekilmeye başladı. Amman'daki Telsiz Telgraf Merkezi'ni tahrip eden Osmanlı efrâdı bütün merkezle elveda dedikten sonra, Der'a istasyonu da IV. Ordu'ya ricat emrini yazdı.¹¹

27 Eylül'de düşman Der'a'ya yaklaştı:

“Artık top sesleri pek fazla iştiliyordu. İkinci vakti makinemizi tahrip ile ric'at emrimiz geldi. 3,30'da bütün merkezle elveda işaretini verdikten sonra bomba ile tahrip ettikten sonra benzin ile yaktık. Direği yakmak için pek müşkilât çektik. Yakıp parçaladık. Saat 4'te Der'a'dan ayrıldık. Gece yolu kaybettik. Nihayet bin müşkilât ile bulduk. Ertesi gün orduya yetiştik. Gece sabaha kadar hiçbir suya rast gelmedik ve susuzluktan pek fena birikmiş kokulu suları içtik.”

Yolda açlıktan ve susuzluktan ölen binlerce asker yanında düşman uçaklarından yağın bomba ve mitralyöz kurşunlarıyla şehit olanları görür, âsi bir urban köyünü ateş altına alarak geçtiklerini ve ayın son sabahı nihayet Şam'a vardıklarını belirtir.

Düşman uçaklarının şehre attıkları ve muhtemelen teslim olmalarını isteyen propaganda kağıtları altında bütün ordu, ikinci vakti Şam'ı da terk edecektir. Esir düşmeyi yeğleyenler vardır fakat 20 yaşındaki kahramanımız bunlardan değildir:

“Bizim kumandanımız Tevfik Receb Bey esir kalmasını ihtiyar [tercih] etti. Biz ise bütün ordu ile birlikte kaçtık. Rabova [Barada] Boğazını urban kesmiş, top ve mitralyöz ile boğazdan geçen askeri bombardıman ediyordu. O gün müthiş korku ile boğazdan çıktım. Gece dahi sabaha kadar susuz ve ekmezsiz ve uykusuz yürüdük. Ertesi gün dahi yine istirahat etmeden aynı şartla yürüyüşe devam ettik. Tayyareler yine geliyordu.”

Yazar duygularını açıkça yazmaktan, mesela korktuğunu belirtmekten çekinmez. 1 Ekim'de “Pek müthiş bir tayyare akını altında kaldık. Korku ile yine aç susuz ve istihatsız yürüyüşe devam ettim” diyor. Yağın dolu altında çamurda ayakkabısını kaybettikten sonra yalınayak Rayak'a vardığında mahşeri kalabalıkta, çift makineye bağlı uzun tren katarına binemeyeceğinden duyduğu endişe, bir arkadaşı sayesinde sevince dönüşecektir:

“Tren üzerinde eski arkadaşlarımdan birisini gördüm. Ve tren üzerinde bir yer bulacağını vaat ederek beni çağırdı. Fakat tren hınca hınç dolmuş, altı üstü asker idi. Burada bir yer bulmak katıyen mümkün değildi. Ben hemen yukarıdaki arkadaşımın yanına çıkmak için teşebbüs ettim ve neticede muvaffak oldum. Artık kendi kendime sevinliyordum. Sevincimden gözlerim hiçbir şey görmüyordu.”

Hasta, aç ve susuz halde zorlu tren yolculuğundan beş gün sonra Halep'e varınca iyileşecektir: “Oradan 3 adet asker ekmeği, biraz peynir verdiler, bir de karpuz aldım, güzelce yedim. Gözlerim açıldı.” Tarih 7 Ekim'dir. Halep Kızlar Sultânisi'nde Yıldırım Grubu

¹¹ Yilmazer, “Armageddon Yolun Sonu”, 58.

Telgraf Müfrezesi'ne dâhil olarak eski arkadaşlarıyla hatta Bursalı komşusuyla buluşur, Mikail ağabeyim dediği bir büyüğünden 1 Osmanlı Lirası alır: "Artık gözüm açıldı. Vücûdum kuvvet buluyordu." Yıldırım Grubu'ndan ayrılıp Şam Sabit Telgraf Merkezi'ne gitmek ister, Yıldırım Telgraf Müdür Muavini Mülâzim-i Evvel Osman Nuri Efendi'den müsaade alır. Lakin Şam düşmüştür. 16 Ekim'de Halep İstasyonu'ndan trene atlar, 15 gün boyunca hiç inmeden Pozantı'ya gelir, "Pozantı dağlarının soğuk tepelerinde yağmurlar altında açıkta" yatar: "Yedi gün sonra arkadaşımız geldi. Yine trenin üzerine bindik, yağmurda..." Neden yola ara verildi, dağlarda yatıldı, belirtmez. "Gece tren ve rüzgarın şiddetine rağmen soğuk elbiselerle buz gibi donmuştuk. Gece ve gündüz uymak mümkün olmuyordu."

29 Ekim'de bütün telsiz telgraf istasyonlarının buluşacağı Konya'ya ulaştı, Alaeddin Tepesi'ne yerleşti:

"Bizim zâbitimiz bütün merkez üzerine ve Alman-Avusturya merkezlerini teslim almaya memur edildi. Bütün telli ve telsiz telgraf merkezlerini teslim aldık. Eşyamızı bir camiye, bütün eşyaları ve makineleri yerleştirdik. Artık her gün için muntazaman vazife ile iştigâl ediyorduk. [1]310 tevellüde kadar olan efrâd terhis edilmişti. Ben matbah [mutfak] memuru idim. Ağabeyimden mektup aldım. Para aldım."

Resmi izin kağıdı geldikten sonra istirahat eder. Üç hafta sonra terhis edilen 1314 tevellüdlülerle beraber İstanbul trenine biner. 26 Ocak 1919'tan itibaren artık İstanbul'dadır.

Mütareke İstanbulu'nda: "Hayatım Geçen Şu Dört Sene Zarfında Tamamen Çürümüş"

İlginçtir ki, kendisinin de dahil olduğu 1313 doğumlu askerler terhis edilmemiştir.¹² 4 Kasım'da bu hayal kırıklığını en öfkeli bir üslupta dile getirecektir:

Sabahleyin ordu emirnâmesini okudum. Üç [yüz] on üç tevellüdü efrâdın henüz bir sene asker olduklarını yani 1 Teşrin-i Evvel sene [1]334 senesinden itibaren duhûlümüzü sayıyorlar. Ah buna ne Allah razı olur ne de Peygamber ve ne de kul. Çünkü biz üç yüz on üç tevellüdü askerler ordunun mühim bir zamanında vazîfe-i askeri-yemizi îfâ etmek üzere genç yaşımızda henüz sinn-i askerîye dâhil olmadan ve genç müstefid olan tahsillerimizi berbâd bir halde zîr-i zeber ederek üç yüz otuz iki senesi evâilinde taht-ı silaha alınarak cephe-i harplere sevk ettiler. Ordunun iki senelik cehennemî işleri, çekilmez zahmet ve meşakkatleri arasında inleyerek otuz dört senesi evâhirine değin ve son ordunun ric'atine kadar düşman karşılarında vezâif-i mânevîyemizi îfâ etmekle meşgul bulunuyorduk. Ve ordunun terhisi hiçbir zaman hâtır-ı hayâlimizden geçmiyordu. Çünkü o zaman bütün ordu hâl-i harpte herkes de bizim gibi cenk ile uğraşıyordu. Ben o zaman bütün hayât-ı mukaddesemin lezâizini

¹² 1313'lülerin terhisi, 1914'te ilan edilen seferberliğin Lozan Antlaşması'nı müteakiben 31 Ekim 1923'te TBMM'de kabul edilen bir yasayla sona erdirilmesiyle gerçekleşecektir. Nuray Ertürk Keskin vd. yay. haz., *Açıklamalı Yönetim Zamandizimi 1919-1928*, Cilt II (Ankara: AÜ SBF KAYAUM, 2012), 1378 ve 1383. Günlük sahibi Ankara'nın kontrolü altında olmayan bir yerde olduğundan, terhisinin daha evvel olması beklenirdi. Anlaşılan, İstanbul'daki askerî erkan orduyu terhis etmemek için 1313'lülerin iki yıllık askerliğini yok saymıştır. Bu bilgilere işaret edip yorumunu paylaşan değerli meslektaşım Mustafa Göleç'e teşekkür ederim.

o tatlı askerlikte buluyordum. Ve her zaman için de böyle askerlik yapmasını arzu ediyordum. Fakat hîn-i mütârekede ordunun sâbık vechile terhîsi başlamıştı. Biz de sıra ile terhîsimize intizârda iken bugün verilen bir ordu emirnâmesinde üç yüz on üç tevellüdlüler hakkındaki matbû evrâkı okurken bütün dünya başıma zindan oldu. Ne olduğumu şaşırırdım. Çünkü dört senelik fecî bir harpten hayatımı kurtarabildikten sonra bugün de ikinci bir ölüme, bir uçuruma hazırlanıyoruz. Hayatım geçen şu dört sene zarfında tamamen çürümüş bir halde bulunuyor. Biz gençlerin esasen körpe iken belimizi büktüler, kemiklerimizi çürüttüler. Hiçbir ecnebî ordusunda emsâli nâ-mesbûk ezâ ve cefâlara zavallı biz gençler mâruz kaldık, "ölüm" diye haykırdık. Aç ve susuz inledik, soğuk ve sıcaklarda her türlü tehlikelere mâruz kaldık. Fakat kalbimde büyük bir cevher olduğu için bu gibi ahvâle karşı yalnız hayatımın mahvını düşünüyorum. Bu ise nazarımda hiçti. Çünkü benim hayatımla bütün ordu ve milletin saadeti nazar-ı itibâra alınıyordu. Bugün ise bunların hepsi hâk ile yeksân olmuştur. Bunun için biz millet, vatan kuzularının hakkı gasp ediliyor.

Sitayışten sonra eski Türklerin ve ordularının ne kadar mükemmel olduğunu betimler, haması ve nostaljik bir lisanla ideal bir eski ordu ve toplum düzeni çizer. Bugün ise, ona göre, düzen bozulmuştur:

"Ah zaman pek fena, ahlâk tamamen bozulmuş, namus kalkmış, hürmet kalmamış, binâenaleyh zamanında gayr-ı münâsîp harekât ve evsâfını hâiz olan bu gibi ordulara hizmet etmek nice pek ziyade hamâkattir. Çünkü pek kıymetdâr hizmetler mâ-fevkler nezdinde katıyen nazar-ı itibâra alınmadığı gibi vazifesinde suistimâl gösteren bazı şahıslar da muteber tutuluyorlar."

Günlüğün bu en uzun pasajı, idealleri yıkılan bir gencin zihniyet, fikir ve duygu dünyasını bütünüyle ele vermektedir. Özel ile kamunun harmanlanması, birçok savaş günlüğünün önemli bir özelliğidir.

Bu arada hemen Temmuz başında Bursa'ya gidip ailesini görmüş, askerde aldığı yarayla yatan ağabeyini İstanbul'a, Haydarpaşa Hastahanesi'ne getirmiştir. 14 Ağustos'ta ağabeyinin vefatı onu babasıyla birlikte ağlatacaktır: "Biz o gün akşama kadar me'yûs, mahzûn ağladık." Ertesi gün de: "Âh, âh zavallı bî-ruh yatıyordu. Hemen ağlamaya başladım. Ağladım ağladım, fena oldum. Hiçbir neticeye destres olamıyordum. Pederim de başında ağlıyordu." Ağabeyi kalabalık bir cenaze alayı ve etkileyici bir merasim ile Haydarpaşa'dan kaldırılıp Kadıköy'de kılınan cenaze namazını müteakiben Kuşdili Mezarlığı'na defnedilmiştir. Onu bazen rüyasında görecek, kabrini ziyaret edecek, başında ağlayacaktır.

Askerliğinin devamında inzibat memuru olmak için verdiği dilekçe kabul görmemiş, 10 Temmuz 1919'da 25. Kolordu 30. Şube'de yazıcı olarak vazifeye başlamıştır. İki hafta sonra yine inzibat memuriyeti için teşebbüste bulunacak: "İnzibat olmak için tekrar İstanbul Muhâfızlığı'na istid'â verdim. Takibat icrâ edilmediği için hiçbir netice elde edilmedi." İnzibat olmak ister ama birçok kaydından o sınıfa mensup askerleri sevmediği de anlaşılıyor. Belki kendisine daha geniş bir hareket serbestliği sağlayacak bu sınıfa dahil olamadığı içindir? Bursa'daki bir arkadaşına gönderdiği mektupta 10 Nisan 1920 tarihinde tesadüf ettiği "sarhoş ve inzibatlıktan matrûd bir askerin hâl-i perişâniyyetini bir ibret-i müessire olmak üzere resmini derc eder ve bu gibi hâlâtdan bütün evlâd-ı vatan ile bilhâssa âilemin ferâgatini Cenâb-ı Hak'tan tazarru eylerim" der. Onlarla

tartıştığı olur, genellikle vapurda, zira inzibatlar askerlerin şehri izinsiz terk etmemesinden de sorumludur: "17 minh. [Ağustos 1919] Pederimi vapura götürdüm. O gün bir inzibat memuruyla da kavga ettim..." Bir keresinde Mudanya vapuruna bindiğinde "Hiç kimse arayıp sormuyordu. Yalnız bir inzibat 'Nereye gidiyorsun?' dedi. Ben de 'Hiçbir yere gitmiyorum, akrabamla görüşüyorum, birazdan çıkacağım.' dedim. Ondan sonra vapur hareket etti."¹³

30. Şube'deki görevi sadece iki ay sürecektir. 13 Eylül 1919'da İstanbul Muhafızlığı Mehâkim (Mahkemeler) Şubesi'ne becayişle nakledilecek, burada sekiz buçuk ay geçirecektir. İstanbul'un 16 Mart 1920'de resmen işgali işini etkileyecektir. Mesela, 1 Nisan'da "Bugün Erkân-ı Harp Reisi Mustafa İzzet Bey Muhafız Ali Said Paşa'nın vekâletini deruhte ettiğinden bir haftadan beri tecemmu etmiş olan evrâkları imza ettirdiler. Hafız Cemal Bey müteferrikasını terk ederek vazifesini benim üzerime haml eyledi." Evrakın birikmesinin sebebi, Ali Sait Paşa'nın bir hafta önce tutuklanarak Malta'ya sürülmesidir.¹⁴ Zaten kısa süre sonra Muhafızlık da işgalcilerin kapatacağı kurumlardan biri olacaktır. Günlükte 29 Mayıs 1920'de "Şubemiz lağvediliyor. Kolordu emrine idhal ediliyorduk,"¹⁵ diyor. Ertesi gün ilk defa bütün mesai kadrosunu bu sayede zikredecektir:

"Kolordu kumandanı Yaver-i Hazret-i Pâdişâhî Ahmed Hamdi Paşa idi. Müdür Zebik Bey, Müşâvir Bahri, Hüsameddin, Ahmed, Besim beyler, ketebelere Şerif, üçüncü sınıf Muhafızlık Mehâkim Şubesi müstahdemini, ikinci sınıf ketebeden Cemal ve Hafız Cemal efendilerden mürekkebidiler. Askerden Ahmed, Nuri, İsmail, Süleyman ve bir de Hüseyin var idi."

Yeni şubesinde de mesai arkadaşlarıyla sorunları, kavgaları var. "Arkadaşlarımız hâl-i bedeviyette buldukları için hallerinden memnun olmuyorum. Sözden ve nasâyihden [nasihatlerden] katiyen bir şey anlamıyorlar." Laubalilikten hoşlanmaz. Sadece mesai arkadaşlarından değil, yemeklerden de şikayet eder. "8 Şubat sene [13]35, Pazartesi. Şâyân-ı zikir bir şey olmadı. Yemeği akşam gayet geç verdiler. Yatsı ezanı okunuyordu. Daha yemek gelmemişti. Ba'dehû yemek geldi fakat kabak suyu imiş. Heyhât vatan millet batıyor, mahvoluyor."

Siyasal ve toplumsal olaylara değindiği de olur. Bunları soğuk bir lisanla kişisel kayıtların arasına sıkıştırır. Mesela, 31 Ağustos 1919 gününde "Sabahleyin yemek almak için matbaha gittim. Akşamüstü dört Fransız neferi Sarayburnu cihetinde bir Türk Polisi tarafından vurulmuştur. Saatin camı kırıldı." Veya 13 Ocak 1920'de: "Bugün gayet büyük bir miting akdedildi. Sultanahmed Meydanı'nda halk tecemmu etmiş [toplanmış] nutukları dinliyorlardı. Hayriye ablamdan yedi yüz kuruş kıymetinde bir mektup al-

13 Yolculuğunun devamında Bursa'ya giden trende Bursa Valisi'nin bulunduğunu not eder. Bu sefer yolunun keşiştiği kişi, Bursa'da milli mücadeleyi teşkilatlandıranlardan ve 7 Nisan - 2 Mayıs 1920 arası valilik görevinde bulunan Albay Bekir Sami Bey'dir (1879-1934). Bkz. Orhan Hülagü, "Mondros Mütarekesi Sonrası Bursa Bölgesindeki Milli Mücadele Hazırlıkları Ve Kuva-yı Milliyenin Teşkili," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 14-41 (1998): 472.

14 Mirliva Ali Said Paşa (Akbaytogan, 1872-1950), 6 Ekim 1919'da "25. Kolordu Kumandanlığı inzımamıyla İstanbul Muhafızlığına tayin" edilmişti, BOA BEO 4593-344475.

15 Sadrazam, Harbiye Nazırı'nı daha 22 Mayıs'ta bilgilendirmiş: "İstanbul Muhafızlığı ilga edilerek vazafı Yirmi Beşinci Kolordu Kumandanlığı'na merbut olmak üzere Merkez Kumandanlığı'na tevdi' ve Muhafızlık kadrosu... Merkez Kumandalık kadrosuna kalb edilerek," BOA BEO 4634-347534, (3 Ramazan 1338).

dım." 21 Mayıs'taki mitinge oruçlu haliyle ve daha o gün aldığı bisikletiyle katılacaktır. Sadece 31 Mart 1921 tarihli "Cephelerde ise harp lehimize devam etmektedir" notundan, hem Milli Mücadele'yi tuttuğu hem de onun gözünde Büyük Harb'in daha bitmediği anlaşılır.

En uzun betimlediği olay İstanbul'un 16 Mart 1920'deki resmi işgalidir. Şehzadebaşı Vakası'nda Kafkas Fırkası'ndan sekiz şehit var dedikten sonra Harbiye Nezaretî'nin işgalini anlatır. Ahali çılgın gibi sokaklarda, fırınlar kapalı, beyannameler neşrediliyor. Bütün bu hercümerci anlatmamış gibi devamında iki cümle: "Bugün istihâm ettim [hamama gittim]. Çamaşırımı yıkadım." Hayat devam ediyor. Ertesi gün Kafkas fırka karargahındaki vukuatı tekrar beyan ederken bu sefer yedi şehit ve on bir yaralı vardır. Sonraki günlerde rutin hayatın cümlelerine dönecektir.

Pierre Loti hakkında "Muhibb-i Fazilet-kârımız Piyerloti Hazretlerine Şükran Borçları" başlığıyla, muhtemelen bir gazetede çıkan hatıraların yazarları ve hususen Tarık Mümtaz'ın bir sözü not edilmiş. Bu kayıttan birkaç hafta sonra, 6 Nisan 1920'de, Tarık Mümtaz'ın neşrettiği *Ümid Mecmuası'nı* alır. Aldığı nüsha 18 Mart'ta çıkan 6. Sayı olmalı. Zira dergi logosu "Onbeş günde bir neşrolunur mecmua-i edebiyedir" dese de, 7. Sayısı uzun bir aradan sonra ta 19 Ağustos'ta çıkacak. Aldığı sayıda Hayat-ı Zabitan, Müstakbel Muharabat-ı Bahriye Nasıl Olacaktır?, Sedyenin Ruhu, Kaçak, Kesik Kol gibi, askerlerin yazdığı makaleler var.¹⁶

Hastalıklar ve Hastaneler: "Sağlamsın, Bir Şeyin Yok"

Cephedeki kayıtlarda uzun boşluklar olmasına rağmen, Mütareke ve İşgal İstanbul'daki kayıtlarda her gün, velev ki alelâde ve olaysız geçsin, illa bir cümle yazar: Ehemmiyetli bir hadise zuhur etmemiştir, şâyân-ı ehemmiyet bir şey olmadı, şimdilik bir şey yoktur, bugün dahi alelâde geçmiştir, esaslı bir vak'a olmadı... İstanbul günlerinin en çok tekrar eden konusu ise sağlık sorunları. Hastalıklarla boğuşacak, aylarca sık sık boğaz ve baş ağrısından, göğsünden ve nefesinden, bazen ateşten ve kırgınlıktan, nadiren sol bileğinden ve ayaklarından, amelden, nezleden ve öksürükten şikayet edecek, kimi geceler uyuyamayacak, zaman zaman kabuslar görecektir.

13 Ekim 1919'da Eyüp Sultan semtinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin işlettiği İplikhane Hastahanesi'ne yatırıldı. Hastaneden rahatsız olacak, ilk gece kaldığı karantina koğuşunda "iki asker müthiş surette esrar çekiyorlardı." Dahiliye koğuşuna geçince "hastahânenin hâlinde pek ziyade nefret ettim. Elimden gelse hemen çıkacağım," diyor. Kalp çarpıntısında artış tespit edilmesine rağmen doktorun hastalığını küçümsediğini vehmediyor: "Doktor, 'Sende bir şey yok' diyor idi. Hem de 'Darabân-ı kalbiyede tezâüd var' [kalp atışlarında artış var] diyordu." Hoşnutsuzluğu giderek artıyor:

"Hastahânedeki geçirdiğim şu üç günlük hayatımdan katiyen memnun olmadım. Gerek nezâfetinde ve gerek tahâretinde katiyen muntazam bir hal takip edilmiyordu. Yemekler, pis kaplar, muhacir kadınların pis çömlerlerine benziyor. Kaşıklar pas içerisinde, abdesthânedeki taaffün hepsinden fazla. Hastaların hepsinin muntazam kapları yok idi."

¹⁶ <https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=375192&dckymId=54011>

Dördüncü gün heyet tarafından ikinci defa muayene edildi: "Fransızca birkaç kelimenin tekellümünden sonra tebdil-i havâdan sarf-ı nazar ettiler. Me'yûs ve mahzun oldum. Sonra tabip muavini Karabet Efendi'ye söyledim. 'Sağlamsın, bir şeyin yok.' diyor ve gülüyordu." Hemen dilekçe verecek. İyi olmadığını düşünüyor, biraz evham var. İstediyini elde edecek, ertesi gün birkaç gün istirahat izni alarak taburcu olacak, Bursa'ya geçecek.

Dişleri ağrıdığından 28 Mart 1920'de gideceği Kadırga'daki Dişçi Mektebi'ni ise pek beğenecek, "mükemmel ve muntazam ve temiz" bulacak, tedavi uygulamasını ayrıntılandırarak. 30 Kasım 1920'den itibaren ağzındaki yaralardan dolayı on gün yattığı Yıldız Hastahanesi'ni de sevecek. Belki havalar sağlığını etkilediği için, ikinci sırada, en çok ve bazen sadece hava durumunu not alıyor. Mesela, "26 Kânûn-ı Sâni sene 35 Pazartesi. Sabahleyin hava iyiydi fakat pek çok soğuktu. Akşamüzeri tekrar bozuldu. 27 minh. Hava bulutlu ve soğuktu. 28 minh. Hava çok soğuk olmakla beraber bazen bulutlu bazen de güneşli idi."

Özel Hayat: "Hem-his Olarak Çarpması Bir An İki Kalbin"

Her gencin geçirdiği duygu durumlarını o da yaşadı. 20 Ekim 1919 tarihinde günlüğüne Cenap Şehabettin'in "Hem-his olarak çarpması bir an iki kalbin / Arzın budur ancak bize va'dettiği lezzet" diye başlayan Terâne-i Gârâm (Sevda Şarkısı) adlı şiirini kaydeder. "Yalnız (X) için biraz düşünüyorum," dediğinde, isim vermez. Birinci çoğul şahıs kullanımında dikkatlidir. 28 Kasım'da "Sabahleyin kalktım, sivil elbiselerimi giydim. Ayastefanos'a kadar trenle seyahat ettik. Güzel vakitler geçirdim. Akşam Ferah Tiyatrosu'nda idim. Geç vakit yattım." Birkaç gün sonra "Kandil-i şerif münasebetiyle Yıldız'a alayı temâşaya gitmiştik. Pek fena rezâletler oluyordu. Hiçbir şey gözük müyordu. Ne ise biraz seyrettikten sonra avdet ettik." Mektup geldiğinde kimin gönderdiğini, mektup yazdığında kime olduğunu muhakkak her zaman belirttiği halde, bir ara, 13 Aralık'ta, meçhul birinden beklediği mektup gelmediği için hüzünlenir: "Mektup alamadığım için son derece me'yûs ve mahzun oluyorum. Bakalım bugünlerde mektup ümit ediyorum. İki gün sonra tekrar "Mektup alamadığımdan endişe ediyorum. Emanetçiye gittim sordum." Nihayet 16'sında "Sabahleyin mektup aldım. Memnun idim," der.

"Deniz donu" alır, ertesi gün onu değiştirir. 20 Ağustos'tan itibaren 16 Eylül 1919'a kadar düzenli olarak "deniz banyosu" yapmaya başlar, belli ki tedavi maksatlı. Hamamlara da gider. İlaç alır ama geleneksel tedavi yöntemleri de kullanır: "Bu akşam ayaklarıma tuğla koyacağım. Koydum." 11 Eylül 1919'da akşam deniz banyosundan sonra tiyatroya, ertesi gün parka, sonra yine denize gider. 15 Eylül, 11 ve 28 Kasım'da tiyatronun adını verir; Ferah Tiyatrosu'dur gittiği. 9 Kasım'da sinemaya gitmiştir. Sinema adı ve film yorumu sadece 9 Ocak 1920'de var: "Akşam Azak Sineması'na gittim. Eski Türk filimlerini temâşâ ettim. Âdet-i kadîmede neler istimâl ettiklerini ve kıyâfetlerini ve büyüklere olan hürmeti birer birer nazardan geçirdim."

İşgal günlerinde resimle de uğraşır. Günlüğün bir sayfasına, rezalet çıkardığı için daireye getirip ayıltmaya çalıştıkları Fazıl adlı sarhoş bir askerinin resmini çiziyor. 23 Nisan 1920'de "Sultan Fatih'in kağıt üzerine resmini yapmakla meşgul idim" diyerek başladığı resmi iki günde bitiriyor, fakat birkaç gün sonra

"Bugün Fatih'in resmini büyültmek için beş kuruşa bir resim kağıdı ile boya aldım. Akşam resmi büyük çizgilerle çizdim. Çizgiler iyi olmuştu." [27 Nisan'da ise] "Bugün çizgiler tamam olduğundan boyamak istedim. Fakat kağıt fena olduğu için kabardı ve bozuldu. Bunun üzerine ben de yırttım. Nuri görmek istedi, tabii canım sıkıldığından vermedim."

Vazgeçmiyor, 1 Mayıs'ta: "Resim kağıdı ile Faber [marka] kalemi aldım. Fatih'in İstanbul'a duhûlündeki at üzere bulunduğu resmini çiziyorum." Kuru nostalji değil, General Franchet d'Esperey'in 8 Şubat 1919'deki İstanbul'a şaşalı giriş merasiminden fena etkilenmiş olmalıdır. Son olarak, Aralık 1920'de Yıldız Hastanesi'nde yattığı sırada "Yıldız'ın inzibat dairesinin resmini çıkardım. Kapının önünde de baş hemşire de var idi. Resmi görenler 'Aman ne kadar benzemiş.' diyorlardı." Resimlerinin takdir edilmesinden duyduğu hazı belli ediyor.

Kederini, endişeli ruh halini defteriyle paylaşmaktan çekinmiyor. Mesela, 1335/1919 Kurban Bayramı'nda yalnızlık çekiyor: "Vapur iskelesine gelinceye kadar düşüncelerim ne kadar fazla bulunuyordu. Nihayet iskele mahalline geldim. Pederimden mektup aldım. Onların da bayramda garip kalacaklarından müteessir oldum." Aynı akşam Şehremini'de "biraz piyasadan sonra" yattığını belirtir.

Bisikletini ve saatini çok sever, bazı günler tek kayıt saatinin veya bisikletin bozulması ve tamire verilmesiyle ilgilidir. 23 Mayıs 1920 Pazar Hristiyanların yortusunu izler, "Akşam üzeri velespit ile Edirnekapı civarına gittim. Hristiyanların günü olmak münasebetiyle sur harici gayetle kalabalık idi. Fransızlar musika çalıyorlardı. Ben de surun üzerine çıkarak bir müddet onların hâlini seyrettim."

Dindarlaşıma: "Havfullah Tesiriyle Ağladım"

İşgalden sonra Cuma namaz ve vaazlarından sık bahsetmeye başlıyor. 2 Nisan 1920'de Ayasofya'da dinlediği Cuma vaazında 60 yaşlarındaki Tatar hocanın söylediklerini "pek büyük ve güzel sözler" olarak nakleder:

"Amerikalılar Türkler'in en büyük düşmanıdır. Çünkü Amerikalılar Ermeni milletine top, tüfenk, cephane, erzak, kumandan, her şey verdiler. Bütün ecânibi aleyhimize tahrik ettiler. Nihayet sulhü lehimizde yaptırıp bugün İstanbul'dan tardımızı talep ile aleyhimizde bulunuyorlar. Dostumuzu düşmanımızı bilmeliyiz."

9 Mayıs 1920'de hatim indirmeye niyetli. 22 Mayıs'ta "Oruç ve namazımı edâda devam ediyor. Akşamları da velespitte gezmeye gidiyorum" diyor. 2 Haziran'da "sabah namazını edâ edip geldikten sonra Peygamberimiz Muhammed Mustafa sallallahu teâlâ aleyhi ve sellem Efendimiz'i görmekliğimi Cenâb-ı Hak'dan istihâm ederek" yatıyor, sonuçta "Bazı rüyalar gördüm. Fakat istemiş olduğum esbâbı göremedim." Gördüğü rüyalar onu etkiliyor, hocalara tabir ettiriyor. 12 Haziran'da Bayezid Camii minaresine şimşek düştüğü gün namaz çıkışı Bayezid Parkı'nda dört şahsın idamına şahit olması onu çok etkiliyor: "Bu esnada pek çok ürperdim. Kalbim pek çok çarpıyordu. Geldim Yâsîn-i şerîfi okudum. Ba'dehû yattım. Rüyada biraderimin vefat ettiğini gördüm. Pek çok ağladım. Sabahleyin terler içinde saat 10,30'da uyandım." Ertesi gün "her namaz arkasından dört günlük kazâ namazlarımı ödemeye azm eyledi"ğini yazıyor. Herhalde fazla geldiğinden sonraki gün dördü ikiye indiriyor.

Dindarlaşma süreci sadece düşman işgali değil, hastalıklarına şifa arayışıyla da ilgili olmalı. 2 Temmuz'da Bayezid'de dinlediği Seydişehirli Abdulah Feyzi Efendi'nin vaazından aldığı not şöyledir: "Müslüman olan bir kimsenin alını kıvrışmaz, beli kanbur olmaz, verem olmaz, nüzûl olmaz, velhâsıl hiçbir hastalık isabet etmeyeceğini kelâm-ı kadîmde beyân buyurulduğu üzere gayet vâzih bir sûrette hadîs ile hikmet ile isbat ettiler." Düzenli devam ederek notlar aldığı vaazlar felaketleri dini hayatın bozulmasına bağlamaktadır. Kurtuluş dindedir: "Türkler'de ise din ve amel tamamen bozulmuştur. Böyle olursak elbet münkarız olacağız. Fakat geride kalan müslümanlar yine dinleri sayesinde az bir zaman zarfında teâlî ve terakki edeceklerdir."

Nihayette 16 Temmuz 1920 günü tarikate giriyor: "Bugün Cuma namazını Ayasofya Câmî-i şerifinde edâ ettik. Ba'dehû ihvânlarla denize gittik. İkinci zamanı Nakşibendî Tekkesi'ne gittik. Orada ben de tarikate dâhil oldum." 20 Temmuz'da bir *Dua Mecmuası*, 11 Aralık'ta *Tefsir-i Tıbyan* alacaktır. Tefsir okumaya başladıktan sonra 5 Ocak 1921'de bir *Lugât-i Naci* edinecektir. Tefsir okumak saf ruhunu etkileyecektir:

"Sabaha mütâlaa etmekte *Tıbyân-ı Şerîf*'in tesîratlı olan emirlerine ve tecziyelere ve zamanımıza muvâfık olan bazı hallerden dolayı emr-i ilâhînin adem-i ifâsından dolayı son derece müteessir olarak pek çok ağladım. Tenha bir mahalde olsaydım daha ziyade ağlayacaktım. Çünkü kendimi zaptetmek mümkün olmuyordu. Nihayet ashâb-ı mürâcaatın mürâcaatlarına nazaran sükûta mecbur oldum."

21 Ekim 1921'de gittiği tekkede hasta olan şeyhefendiyi sedyede görünce, "Yarım saat kadar havfullah [Allah korkusu] tesiriyle ağladım." 18 Kasım'da şeyhi Ömer Ziyaeddin Efendi vefat edecek ve o yine ağlayacaktır.

Bu arada, 1 Kasım'da Hulusi Efendi adlı bir hocadan Arapça dersine başlar. Günlüğün son kaydını yazdığı anda artık 25 yaşındadır: "Mart sene [13]38 tarihinden itibaren sakalımı kestirmedim. Bi-iznillâhi teâlâ artık sünnet-i seniyyeye ittibâ ederek kestirmeyeceğim. Cenâb-ı Hak her hususta ahvâl-i harekâtımızı ve ahlâkımızı şeriat-ı garrâ-yı Muhammedî'den ayırmasın, âmîn."

Samimi Günlüğün Kıymeti

Dikkatleri savaş alanındaki generallerden sıradan askerlerin bakış açısına ve savaşın daha geniş sosyokültürel taraflarına kaydıran yeni askeri tarihçilik için böyle samimi günlükler pek kıymetli. Samimi bir günlüğü süreksiz olmasından, yani aniden bitivermesinden, boşluklar içermesinden, başkasına kapalı bir referans dünyasıyla anlaşılma-yan imalarda bulunmasından, gereksiz, ziyade ve mükerrer ifadeler barındırmasından, başka metinlerdeki gibi giriş, gelişme, sonuç inşa etmiyor olmasından tanırız.¹⁷ Metnin şeffaf ve saydamlığından adeta arkasındaki bozulmamış hayata dokunuruz. Elimizdeki gibi böyle günlükler hatırdan daha sahih ve sahici gelir. Gündelik dilde sığacağı sığacağına, müsveddesiz ve sanatsız yazılmıştır. Üzerinden yıllar geçtikten sonra değil, zamanında yazılmıştır. Süren bir hayatın kayıtlarıdır; hayatın bitmiş bir anlatısı değildir. Metnin yazımı hayata mündemictir, yaşayan öznenin uzantısı ve parçasıdır. Henüz meçhul bir

17 Lejeune, *On Diary*, 170.

geleceğin tornasından geçmediği için günlükteki iptidai düşünceler hatıratdaki işlenmiş, hatta kurgulanmış olanlardan daha içtendir. Tabii ki bu, günlükte her cümle doğru olur demek değildir. Olsun, başka kaynaklarla sınıyarak bir günlüğü okumak yazıldığı zamana dokunma duygusu verir.

Özellikle cephede günlük tutmanın, dahası muhafaza etmenin, belki hayatta kalmaya çalışmak kadar zor olduğu düşünüldüğünde, değeri daha da kıymetlenen bir metinle karşı karşıyayız. Hele ricatte ayakkabılarını çamurda kaybettiği halde, günlüğünü göğsünde saklayarak yaşattığı düşünüldüğünde. Mehmet Beşikçi, cephede günlük tutmanın zorluklarını güzelce sıralar:¹⁸ Kırtasiye temini zor. Çetin coğrafya ve iklim şartlarında cepheden cepheye, siperden sipere intikallerde, her şeyin kaybedildiği o katotik bozgunlarda, ricatlerde cepte defteri kalemi muhafaza etmek daha da zor. Maddi zorluklar haricinde endişeler de var. Günlük tutmak yasak değil, fakat asker mektuplara uygulanan sansürden işkilli; mahrem bilgilerin başkaları tarafından bilinmesinden korkar, üstlerinin okumasından çekinir. Yakalandığında düşmana yarayacak bilgiler yazmak istemez, travmatik olayları yazarak yeniden yaşamak yükünden kaçınabilir. Bu günlükte değinilen birçok olayın ayrıntılarını o yüzden okuyamıyoruz.

Asker neden bu günlüğü tutmakta ve saklamakta ısrar etmiştir? Tanıdık yüzlerin kaybolduğu, silah arkadaşlarının bir bir düştüğü bir ortamda günlük vefakâr ortak, diğer insanlar gibi çekip gitmez. Ancak ölüm onları ayırabilir. Ölümün her an kol gezdiği cephede günlük tutmanın varoluşsal boyutuna değinen Mehmet Beşikçi'ye göre sıradan asker böylece meçhullüğe direnir, bir sonraki güne umutla baktığını teyit eder.¹⁹ Savaş üniformalı eri meçhule indirger, orduda nefer her şeyden evvel bir sayıdır. Sırdaş bir günlük onu özel kılar.

Bu defter, hatırat sayısıyla kıyaslandığında Cihan Harbi'nden kalan günlük türündeki metin sayısının az olmasından dolayı da kıymetlidir. Özellikle de Filistin Cephesi için. Zira, yeni Türkiye'nin kimlik tasavvurunda Birinci Dünya Savaşı geri plana itilmiş, İstiklal Harbi'ne odaklanılmıştır. Dolayısıyla, Filistin Cephesi gibi yenilgi ve ricatle dolu bir cepheye ait günlük ve hatırat metinleri görmezden gelinmiş, paylaşılması tercih edilmemiştir.²⁰ Son yirmi yıldır –belki bu kaygılar azaldığından– Çanakkale haricinde de er ve erbaşlara ait kişisel anlatılar daha çok basılır olmuştur. Beşikçi'nin 2019'da basılan büyük araştırmasından sonra yayınlananlar bile şimdiden bir düzineyi geçmiştir.

Biyografi-Günlük İlişkisi

Elimizdeki günlüğün kıymeti sahibi bilindiğinde artar mı eksilir mi? Biyografi açısından bu soru önemli. Yayınlanan birçok asker günlüğü hayatı bilinmeyen sıradan insanlara ait olduğu için biyografi inşasında işe yaramıyor. Bunlardan isimleri bilinmeyenler, hayatı verilemeden sadece günlükte geçen ismiyle, ismi de geçmiyorsa "meçhul" birinin

¹⁸ Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası* (İstanbul: İletişim, 2019), 103-109.

¹⁹ Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak*, 145-146.

²⁰ Beşikçi'ye göre bunun tek istisnası harbin zafer cephesi Çanakkale'dir: "[E]ğer bir Birinci Dünya Savaşı gazisi Çanakkale'de savaşmamış ya da Milli Mücadele'de görev yapmamışsa, bu kimlik inşa sürecinde 'anlatmaya değer bir şeyi olmadığımı' düşünmesi ya da 'sussam iyi olur' hissine kapılması gayet muhtemeldi." Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak*, 112.

günlüğü olarak yayımlanıyor.²¹ Günlük, literatürde “büyük adam” denilen, hayatı bilinen insanlara ait olduğunda ise başka bir sorun ortaya çıkıyor: Genç yaşta yazılan günlük, sonradan büyük adam olacak şahsiyetin bilinen hayatının gölgesi altında okunuyor. Retrospektif teleoloji yoluyla büyük adamın büyüklüğünün delilleri gençlikte yazdıklarında ve yaptıklarında aranır. Yani artık hayat bir yere akmıştır ve gençlik günlüğü o akıntının kaynağını bulma arzusuyla okunur. Hayatının bir planı, bir ereği varmış da hayat oraya varmış; o halde bunun geriden gelen bir hikayesi olmalı. Bu okumada gençlik günlüğü şahsın sonradan geldiği nokta için bir vesikadan ibarettir, oradan bu süzme işlemi yapılır. Muhtemel diğer hayat yolları ayıklanır, yazgısal tek bir hayat yolu nihai noktaya bakarak seçilir. Yüzeydeki hakim algı biyografinin ilerleyeceği patikayı, yerleşeceği kalıbı hazırlamıştır. Kurgu oradadır, şablon hazırdır. Artık biyografi büyük adamı o çerçeveye oturtmaktan ve kalıpla kişi arasında kalan boşlukları doldurmaktan, ayrıntıları kronolojik olarak tasnif etmekten ibarettir. Halbuki kişi yüzeydeki o hikâyeden ibaret değildir. Biyografi bundan daha fazlası olmak zorundadır.

Büyük adamların hayat hikayelerine doyunluk ve hatta bu hikâyelerden gına geldiği noktadan itibaren, biyografi sıradan insanların hayatlarına yöneldi. Bu yöneliş büyük adamların hayat yazımına da yeni bakış açıları getirdi. Mesela bu kişilerin gençlik hayatlarına taze dikkatler kazandırdı. Biyografiler çoğu zaman büyük adamların büyük olduktan sonraki hayatlarına odaklanıyordu. Büyük adamın gençlik hayatı ihmal ediliyor, genelde anılara dayalı kırık dökük efsanevi bilgi kırıntılarıyla idare ediliyordu. Biyografilerin farklı hayat evrelerine ayırdıkları fasıl hacimlerine bakıldığında, büyük adamlıklarına dair kısımların ağırlık teşkil ettiği görülüyordu.

Elli altı yıllık ömrünün kırk yılını bir Osmanlı vatandaşı olarak yaşayan Mustafa Kemal biyografilerinin genellikle bir cumhuriyet devri hikayesiyle tahdit edilmesi, iyi bir örnektir. Bu kalıbı kırmaya çalışan, askerlik hayatıyla sınırlı bir *Genç Atatürk* kitabı neşredildi.²² “Genç Filanca” veya “Filanca’nın Erken Yılları” başlıklı benzer eserler sadece Atatürk, Napoleon, Hitler, Stalin gibi devlet adamları²³ için yazılmadı. Goethe, Puşkin, Twain, Updike gibi edipler,²⁴ Durkheim, Popper, Schmoller gibi sosyal bilimciler²⁵ hakkında da bir gençlik biyografileri literatürü oluştu.

Elbette ünlülerin gençliği hakkındaki bu biyografiler de gelecekteki şöhretlerinin gölgesinde yazılıyor. Muhakkak ünleri olmasaydı gençlikleri de yazılmayacaktı. Yine de un-

21 Mesela, *Mechul Bir Subayın Seydibeşir Esaret Kampı ve İstiklal Harbi Günlüğü*, yay. haz. Mustafa Fırat Gül (İstanbul: Bilge Kültür, 2020).

22 George Gawrych, *The Young Atatürk: From Ottoman Soldier to Statesman of Turkey* (London: Bloomsbury, 2013).

23 Mesela, Philip Dwyer, *Napoleon: The Path to Power, 1769-1799* (London: Bloomsbury, 2008); Paul Ham, *Young Hitler: The Making of the Führer* (New York: Pegasus Books, 2018); Simon Sebag Montefiore, *Young Stalin* (New York: Vintage, 2008).

24 Thorsten Valk, *Der junge Goethe: Epoche-Werk-Wirkung* (München: CH Beck, 2012); Yuri Tynianov, Anna K. Rush ve Christopher Rush, *Young Pushkin* (New York: Rookery Press, 2008); Michael J. Kiskis, *Mark Twain at Home: How Family Shaped Twain's Fiction* (Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2016); Jack De Bellis, *John Updike's Early Years* (Bethlehem: Lehigh University Press, 2013).

25 Marcel Fournier ve Charles Kraemer, *Durkheim avant Durkheim: Une jeunesse vosgienne* (Paris: L'Harmattan, 2014); Malachi H. Hacohen, *Karl Popper: The Formative Years, 1902-1945* (Cambridge: Cambridge University, 2000); Jens Herold, *Der junge Gustav Schmoller* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019).

tulmamalı ki, büyük adamlar o zaman henüz küçük adamlardı ve küçük adamın hayatını kurgulamak ve yazmak her halukarda daha zordur. Özellikle küçüklükten, gençlikten kalan benlik belgeleri yoksa. Türkiye’de hem henüz bu tarz biyografilerin olmamasının, hem özneye ait erken yılların kısa tutulmasının bir sebebi de zaten ben-anlatısı kısıtlıdır. Mesela, beş yüz sayfalık biyografisinde Avlonyalı Ferid Paşa’nın ilk otuz yılına dair sayfalar eserin onda birini bile teşkil etmez.²⁶ Ferid Paşa’nın yazdığı iddia edilen günlük veya hatırat ortaya çıksaydı hayatının dilimleri muhtemelen daha orantılı bölümlerde işlenecekti.

Günlük Mehmed Zahid Kotku’nun

Bazı biyografiler daha talihli. Özellikle bundan sonra yazılacak olanlar. Mesela, ünlü Nakşibendi şeyhi Mehmed Zahid Kotku (1897-1980)’nunki. Zira bu makalede bahsedilen 1916 ila 1922 yıllarına ait kayıtlar içeren günlüğün sahibi odur. Günlük, Kotku’nun damadı ve halifesi, Türk Dili ve Edebiyatı profesörü Mahmud Esad Coşan’ın (1938-2001) vefatından sonra metrukatında ortaya çıkmıştır.²⁷ Coşan, Kotku hakkındaki biyografilerinde askerliğinden, Kudüs’te Çanakkale’de bulunup siperlerde hastalanan subay ağabeyinin vefatından ve şeyhine bağlandığı günden bahsettiği yerlerde günlüğünden faydalanmıştır.²⁸

Coşan’ın titizlikle verdiği diğer bilgilere göre Mehmed Efendi, 1880’de Dağıstan’ın (bugünkü Azerbaycan’daki) Şeki kasabasından muhacir gelip Bursa kale içine yerleşen bir ebeveyninden 1897’de dünyaya gelmiş, üç yaşında annesini kaybetmiştir. Oruç Bey İbtidâisi’nde, Maksem’deki idâdîde okumuş, Bursa Sanat Mektebi’nde tahsil görürken 18 yaşında askere alınmış. Mağluben döndüğü Filistin cephesinden sonra Mütareke İstanbulu’nda süren askerliği sırasında bağlandığı ve vefatında gözyaşları döktüğü ilk şeyhi Şeyh Ömer Ziyâeddin Efendi’ye intisâb ettiği tekke, Vilayet binası önünde bulunup (1956-57’de yol açma gerekçesiyle yıktırılan) Fatma Sultan Camii’ne bitişik Gümüşhaneli Tekkesi’dir. Sonraki şeyhi Tekirdağlı Mustafa Feyzi Efendi’den 27 yaşında hilafetname alacak, hafızlığını tamamladıktan sonra muhtelif kasaba ve köylerde dini hizmetlerde bulunacaktır. Tekkelerin kapatılmasından sonra Bursa’ya dönüp evlenecek ve 1929’da vefat eden babasının yerini alıp Bursa ovasındaki İzvat Köyü’nde 16 sene imamlık edecektir. Ardından Üftade Camii imam-hatipliğine tayin edilerek şehirde hisar içindeki baba evine yerleşecektir (1945-1952). 1952 Aralığında Kazanlı Abdülaziz Bekkine’nin vefatı üzerine İstanbul’a nakille Gümüşhaneli Dergâhı postnişini ve Fatih’te Ümmügülüm Mescidi’ne imam olacak, 1958’de naklolduğu İskenderpaşa Camii’nde 13 Kasım 1980’de vefatına kadar bu vazifede kalacaktır. Nakşibendiyeye ta-

²⁶ Abdulhamit Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet* (İstanbul: Klasik, 2014).

²⁷ Yayımlayacağı günlüğün transkripsiyonunu göndererek bu makaleyi yazmamı sağlayan İstanbul İlahiyat Fakültesi’nin değerli hocalarından Necdet Yılmaz’a minnettarım.

²⁸ Günlükte adı geçmeyen ağabeyin Ahmed Şâkir (1308-1335) olduğunu öğreniyoruz: "(S)ubaylık yapmış, Kudüs’te Çanakkale’de bulunmuş, siperlerde hastalanmış ve 28 yaşlarında iken vefat edip Söğütlüçeşme’ye defn olunmuştur." Mahmud Esad Coşan, *Mehmed Zahid Kotku* (İstanbul: Server İletişim, 2012), 4.

"I. Dünya Savaşı sırasında on sekiz yaşlarında askere alınarak Suriye cephesine gönderildi. Ordunun Suriye’den çekilmesinin ardından İstanbul’a döndü. Temmuz 1919’dan itibaren askerlik şubesinde yazıcı olarak askerlik görevine devam etti. Hâtıra defterindeki kayıtlardan 1922 Mart’ında bu görevi sürdürdüğü anlaşılmaktadır." Mahmud Esad Coşan, "Kotku, Mehmed Zahid", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2002), 26: 227-228.

rikatının âdâb ve erkânı ile ahlâkî konulara dair beş ciltlik *opus magnumu Tasavvufi Ahlâk* (I-V, İstanbul 1979) haricinde *Cennet Yolları* (İstanbul 1985), *Ana Baba Hakları* (İstanbul 1991), *Ehl-i Sünnet Akaidi* (İstanbul 1992), *Nefs Terbiyesi* (İstanbul 1983), *Hadislerle Nasihatlar* (İstanbul 1991), *Müminlere Vaazlar* (I-II, İstanbul 1992), *Zikrullah'ın Faydaları* (İstanbul 1992) gibi eserler bırakmıştır.²⁹

Yaşarken onu samimi gönül adamı Bursalı Mehmed Efendi olarak manevi terakki yolunda bir mürşit gören kendisi gibi gözü yaşlı dervişleri dışındakiler, Kotku'yu siyasal hayata etkisiyle bilir. Ruşen Çakır'ın İslami hareketleri inceleyen meşhur *Ayet ve Slogan* kitabı "Türkiye Cumhuriyet tarihinin en etkili ve ünlü Nakşi şeyhlerinden olan Mehmed Zahid Kotku" ile başlar.³⁰ Eserlerinde siyaseti yerdiği halde, Korkut ve Turgut Özal'ın, Necmettin Erbakan'ın şeyhi olduğu, Milli Nizam ve ardından Milli Selamet Partisi'nin onun teşvik, destek ve onayıyla kurulduğu söylenir.³¹

Günlükte kaleme aldığı mevzular bize Mehmed Efendi'nin gençliği hakkında daha evvel bilinmeyen bir portre çiziyor. Şeyh efendi herkes gibi gençlik duyguları yaşamış, denize girmiş, bisiklet sürmüş, resim çizmiş, dergi almış, tiyatroya ve sinemaya gitmiş. Şeyh efendi her insan gibi içermiş, ağlamış, gülmüş, kızmış, ayıplamış, kavga etmiş, borç almış, sevdiklerinin öldüğünü görmüş, savaşta korkmuş. Bütün bu bilgiler ve duygular, yazılacak yeni bir Kotku biyografisini olağanüstü zenginleştirecektir.

Hayatlar tutarlı akmaz, çelişkiler içerir. İçeriden ve dışarıdan gelen etkilere göre kendini yeniden inşa eden benlik sürekli bir hareket içerisinde. Travmalar, felaketler, hastalıklar insanı dönüştürür.³² Gençlik günlüğü, Mehmed Efendi'nin değişen tecrübeleri ve tahavvülüyle bir insan olarak daha canlı bir tasvirini mümkün kılacaktır. Mesela, kitaplarında "sinemalar, tiyatrolar, televizyonlar, radyolar, gazete ve mecmualar, deniz ve kara banyoları" hakkında tecrübeleri ışığında gelişen fikirlerini de daha iyi anlamayı sağlayacaktır.³³

Kendisi ömrünce yazıcı veya imam olduğu halde Kotku sohbetlerinde memuriyeti zemedi. *Tasavvufi Ahlak*'ın Kanaat bahsinde iki tam sayfada tahsilin gayesinin memuriyet olmaması, memuriyetle milletin başına yük olmaması gerektiğinden, izzetin memuriyetlerde değil, Allah'a yapılan taatte olduğundan bahseder: "Hem de ne olacak memur olup da, nihayet muayyen bir maaş sahibi olacaksın. Halbuki ticaret ve sanayi, Hak kapısıdır... Bugün milletimizin hali malum, maaş alan memurlar hiç bir türlü kana-

29 Coşan, "Kotku, Mehmed Zahid".

30 Ruşen Çakır, *Ayet ve Slogan* (İstanbul: Metis, 1990), 17.

31 Çakır, *Ayet ve Slogan*, 22. Kotku eserlerinde naif ifadelerle particiliğe karşı çıkar: "Partiler, hiç de doğru olmayan bir teşkilâtdir, Zirâ birinci zararları, memleketteki vahdeti, birliği bozmaktır." "Partiler ve Ayrılıklar" başlığı altında, Mehmed Zahid Kotku, *Tasavvufi Ahlak* (İstanbul: Seha, t.y.) 4/183. "Şimdi, şu parti, bu parti, acaba ne demektir? Biz, hep bir milletiz ve aynı dine mensubuz. Buna rağmen neden ayrılıklar yapıyoruz? Bunların zararı umum millete olduğunu hala anlamıyoruz" Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 3/165. Müslümanın "partilerle de alakası yoktur. Zaten bu particilik Müslümanlığa yakışan bir şey değildir. Müslümanlık bizden daima vahdet ve birlik ister" (4/215). "[Ç]eşitli partilere, ocaklara, gruplara bölünmek de katiben caiz değildir," Mehmed Zahid Kotku, *Cennet Yolları* (İstanbul: Server, 2014), 206.

32 Tutarlı özne yanılmasının eleştirisi için bkz. Abdulhamit Kırmızı, "Oto/Biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları", *Otur Baştan Yaz Beni*, yay. haz. Abdulhamit Kırmızı (İstanbul: Küre, 2013). 11-27.

33 Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 3/56 ve 3/191| Kotku, *Cennet Yolları*, 116.

at edip yeter demiyorlar. Her sene zam, her sene zam."³⁴ Ona göre, "yetişen münevver tabakamızın gözlerinin hemen siyaset ve bilhassa memuriyette oluşu da çok hatalı bir gidişimizdir. Memuriyete göz dikmek" korkak ve aciz insanların işidir.³⁵ *Cennet Yolları*'nda ilim yolundakilere, idarecilerin kapılarına sokulmamayı, devlet kapılarında do-laşmamayı öğütler:

"En iyisi İmam-ı Azam Efendimiz gibi, bir ticarete sahip olup devlet memuriyetini kabul etmemektir. Velez sonunda ölüm olsa dahi... Çünkü zamane idarecileri her ne kadar iyi kimseler olsalar da, karakterleri itibariyle istediklerini yaptırtmak isterler veya verdikleri kadar dininden alırlar."³⁶

Elbette başta kendisi de memuriyet düşünmemiş olabilir, nihayetinde Bursa Sanayi Mektebi'nde okurken askere çağrılıyor. Sonra babasının vefatıyla imamlık vazifesi kendisine geçiyor. Seve seve memuriyet yapmadığı günlüğünden de sezilebiliyor. Onun bu çelişkiyi gideren çarpıcı ölçüsü şudur: "Eğer bir memuriyeti, sen istemeden seni çağırıp verirlerse Allahu Teala senin her işinde sana yardımcı olur. Eğer kendin talip olursan, o işin üstesinden gelmen için seni kendi kendine bırakırlar."³⁷ Ruşen Çakır da "her türlü tarikat faaliyetinin yasaklandığı Türkiye Cumhuriyeti'nde, bir zamanlar bir milyona yakın müridi olduğu söylenen bir dergâhın varlığını" koruma ve sürdürme misyonunu ifa için Kotku'nun "kaderin garip bir cilvesi sonucu TC devletinin memuru olması gerekecekti," der.³⁸

Er Mehmed Efendi'nin Şeyh Kotku'ya Söylettikleri

Günlükteki genç asker sonraki hayatında şeyh efendiyi nasıl etkilemiştir? Etkilerin en büyüğü harp tecrübesidir. Şeyh efendinin dünyasında Filistin cephesinde yaşadıklarının izlerini takip etmek, travma etkilerinin sürekliliğini görmek açısından ilginç olacaktır. Coşan, "tekellüften, tasannûdan, tefennünden âzâde, samimi bir üslupla" akan *Tasavvufi Ahlak* eserini Kotku'nun masa başına otururken kaynakları karıştırarak derleyip yazmadığını söyler: "Daha ziyade, kıymeti müellifinin müşahadelerini, hayat tecrübelerini, engin irfanının meyvelerini aksettirir. Bahisler, hatıra düştükçe zaman zaman yazılmıştır." Kotku kitaplarını, tıpkı günlüğü gibi, "eserini büyük boy, çizgisiz, kalın, beyaz defterlere eski yazıyla yazardı."³⁹

Haddizatında 1897 doğumlular çilekeş bir nesildir. Yunan Harbi senesinde doğmuşlar, Trablusgarp harbiyle Kuzey Afrika'daki son toprakların, Balkan Harbi'yle Rumeli'nin ekser kısmının elden çıktığını gördükleri yetmezmiş gibi bizzat katıldıkları Cihan Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin yenilip tarumar olmasını tecrübe etmişlerdir. Harbin çokça elemiini deneyimlemiş Şevket Süreyya'nın dediği gibi, "[ç]ağdaş insan harbin, şimdi daimî olarak içinde yaşar."⁴⁰ Mehmed Efendi, "[H]arblerdeki zâyîât ve hattâ geçici hasta-

³⁴ Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 3/5-7.

³⁵ Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 4/202.

³⁶ Kotku, *Cennet Yolları*, 326

³⁷ Kotku, *Tasavvufi Ahlak* (İstanbul: Server, 2017) 5/140.

³⁸ Çakır, *Ayet ve Slogan*, 18.

³⁹ Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 1/21.

⁴⁰ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 5. Baskı (İstanbul: Remzi, 1974), 99.

lıklar sebebiyle vâkî olan zarar ve ziyanlar, bakıyorsunuz ki, az bir zaman sonra telâfi olmakta ve bunların hepsi unutulmaktadır"⁴¹ demiş olsa da, harbin ve işgalin acıklı hatıralarını daima içinde taşıdı ve sohbetlerinde içinden taşıdı. Savaş insan hayatında sonrasına da sirayet eden bir dönüm noktasıdır. Mehmed Efendi'nin tarikate intisapla başlayan mistik tecrübelerinin kendisine muhakkak daha kesif tesirleri olmuştur. Fakat kitap ve sohbetlerine bakılırsa, savaş yıllarının ruh halini yaşamaya devam etti.

Kotku eserlerinde hep bir harp çıkacağı beklentisi içindedir, hazırlıklı olmak gerektiğini vurgular. Bazen adeta günlüğünde değindiği Ayasofya vaazını tekrar eder. Ona göre düşmanları yenmenin yolu gene dine sarılmaktır:

"Bugün Türkiyemiz bahusus çok dar durumdadır. Din düşmanları, millet düşmanları, vatan düşmanlarının hep gözlerini bizim canım topraklarımıza dikmiş olduklarını artık bilmeyen yoktur zannedirim. Lâkin buna karşılık bizim müdafaamız ne ile olacak? Evvela Allah'tan yardım olmadan muvaffak olmak mümkün değildir. Onun için ilk vazifemiz bir taraftan dinimizi iyi öğrenmek sonra da bilmeyenlere de iyice öğretmek."

Dini öğrendikten sonra sıra silah sanayi ve teknolojisini geliştirmeye gelir, zira "Yarın bir harp vukuunda düşmanlarımız bize silah mı satarlar. Daha ellerinden gelse ellerimizdekini de almağa çalışacaklarını bilmeyen yoktur. Sonra halimiz ne olur. Artık bugün dünyanın nasıl terakki edip ilerledikleri hepimizin gözleri önünde iken bu kadar uyku ve gaflet bizlere yakışır mı?"⁴²

Aynı görüş doğrultusunda, maneviyatsız asker olmaz: "Ölürsem şehid, kalırsam gâzî akidesini taşıyan askerle bu duygudan mahrum asker hiç bir olur mu? İslamın ilk devirlerindeki zaferlerinin başlıca sebeplerinden birisi de bu maneviyat idi. Maneviyat-sız asker çobansız koyun sürüsü gibidir."⁴³ Maneviyatın bir gereği Allah'a, resulüne ve ululemre itaat etmektir: "Söz dinlemeyen insana itaatkâr demezler. Askeri görmez misin, topun, tüfeğin ateşin altında emre nasıl inkıyad etmektedirler? Saadet selâmetin de bu itaatin altında olduğunu unutma."⁴⁴ O yüzden asker kaçaklarını sevmez. *Tasavvufi Ahlak*'ın III. cildinin sonundaki nasihatlerden biri "Muharebe meydanından kaçmayınız."⁴⁵ Toplumsal hayattan kendini tamamen çekip daimi bir uzlete çekilenleri aynı tabirle yerer. Böyleleri "hayat mücâdelesinden kaçan bir asker kaçığına benzer."⁴⁶ Kotku'nun doğrudan askeri politikalara ve askerinin maneviyatına değinmesinden daha ilginç olan, tasavvufi kavramları açıklarken sık sık askerlik terimleri kullanması, askerlikten örnekler vermesi, asker hayatıyla benzerlikler kurmasıdır. Mesela, "sabrı olmayan da kumandansız askere benzer."⁴⁷

Sükût ve Az Konuşma bahsinde açıkça cephe ismi verir:

⁴¹ *Tasavvufi Ahlak*, 4/96. Başka yerde ilmin önemini ve genelliğini anlatırken, "harp ise ancak bazı mevzi ve mekanlarda olur. O da sınırlıdır. Harp bitince her şey biter," Kotku, *Cennet Yolları*, 276.

⁴² Mehmed Zahid Kotku, *Hadislerle Nasihatler*, II, 206. Ayrıca bkz. Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 4/196-197.

⁴³ Kotku, *Cennet Yolları*, 273.

⁴⁴ Kotku, *Cennet Yolları*, 125.

⁴⁵ Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 3/196.

⁴⁶ Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 3/190.

⁴⁷ Kotku, *Cennet Yolları*, 162.

“Maazallah, bir memleketi işgal eden bir devlet ve ordusu artık oradan kolayca, ‘alın memleketinizi’ deyip bırakıp gider mi? Herhalde eğer onu oradan çıkarmak istiyorsak, her hâl u kârda neye mâl olursa olsun, kanlı mücâdelelerin neticesindeki zaferle bağlı olduğunu hepimiz iyi biliriz. İşte Çanakkale, işte Anadolu, işte Filistin ve Kudüs! Bak gürültüye pabuç bırakan var mı?”⁴⁸

Sonraki ciltte, Çanakkale’den bahsettikten sonra, “Romanya, Galiçya, Kafkasya hudutlarında, bir yandan Filistin cephesinde, tam dört sene çarpışıldı. Fakat neticeyi maalesef alamadık. Bazı sebeplerden dolayı –ki tarih onları elbette bir gün yazacaktır- harbi kaybettik. Mağlup olduk.”⁴⁹ Öznesi devlet olan bir faaliyet için “biz” sigasını kullanması Mehmed Efendi’nin Güney Dağıstanlı bir muhacir çocuğu olması bakımından önemlidir. Beşikçi, muhacir topluluklarının göç ettikleri devlete askerlik hizmeti sunmalarının, kendi konumlarını devlet otoriteleriyle müzakere anlamına geldiğini belirtir.⁵⁰ Muhacirler sadakatlerini ispat etmek, harp halinde “isbat-ı vücut” ederek yerliler gibi yeni vatani savunduklarını göstermek ihtiyacı hisseder.

Sabır bahsinde nefsin, şehvetin, şeytanın esiri olmayı düşmana esir olmaktan beter bulur. Nefis mücadelesi “mücadele ve muharebelere alışmamış, bâhusus korkak ve menfaatperest insanların hiç de işi değildir. Bu ilk büluğ yaşından itibaren muharebe ve mücadeleleri göze almış, yılmaz, korkmaz kimselere ve bitmez, tükenmez bir sabra muhtaçtır.” Yetmez, “insanın evvelâ düşmanını bilmesi lâzımdır. Dünyadaki düşmanlar görülür ve maddi imkânlarla çarpışılır, zafer bulursan ne mutlu, eğer mağlub olursan, esir olur veya şehid düşersin, yine cenneti hak edersin. Lâkin, bir düşman olan şeytan, ne görülür ne de tutulur.” Mehmed Efendi insan üstü bir mücadele vererek sabrı sayesinde 1918’de soğukta, yalın ayak, dağlarda yatarak, camları kırık vagonlarda hasta hasta önce Konya sonra İstanbul’a varmayı başarmıştı. Sabır başlığı altında sanki bu mücadelesini canlandırıyor:

Görüyoruz ki, dünyadaki muharebeler için milletler güçleri nisbetinde nasıl çalışıyor ve hazırlanıyorlar. Askerlik hizmeti diyerek paralı, parasız bir çok kuvvetleri ta’lim ve terbiye ile muharebe usulleri öğreterek, senelerce hürriyetlerinden mahrum ediyoruz. Eğer harb öyle kolay bir şey olsaydı, herkes evinde işiyle, gücüyle meşgul olur, şayet bir harb olursa silâhını alıp koşardı. Koşardı amma iş işten çoktan geçmiş olurdu.

Askerlik hizmeti nasıl mecburi ve lâzımsa, kumandanları ve harb malzemeleri de keza, hem de hiç eksiksiz olması gerekse; bunlardan bir kaçış olmadığı takdirde, mağlubiyeti göze almaktan başka çare kalmayacağı nasıl ma’lûmunsa, bu şeytan aleyhillerinin ve onun hizmetkârları olan şehvet ve nefsiyetin karşısında da mânen seni destekliyecek, muktedir, şehvet ve nefislerine hakim, sâhib-i ilm ü irfan olan zevât-ı kirâmın da yardımlarına muhtaç olduğunu unutma!... Kumandansız muharebe nasıl mümkün değilse, mürşidsiz bu azgın düşmanların hakkından gelmek de öylece mümkün değildir dersem, sakın beni ayıplama!... Sen ne kadar sabırlı olursan ol, düşmana atacak silâhın, kurşunun olmazsa sabrın ne faydası olur?⁵¹

48 Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 3/151.

49 Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 4/205.

50 Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance* (Leiden: Brill, 2012), 175-176.

51 Kotku, *Tasavvufi Ahlak*, 1, Sabır bölümü.

Asker benzetmelerini kıyafet üzerinden de kurar. Ulemanın sarıksız gezmemesi gerekir, yoksa üniformasız ve kılıçsız askere benzer:

“Askerî bir paşanın forma ve kılıçlarını hamil olduğu halde kisvesinin ordu ve halk nezdindeki itibarı ile formasız ve kılıçsız, sivil elbiseli itibarı arasında dağlar kadar fark vardır. Bunun gibi, ulemânın resmi kisvesiyle değil, alelade bir kisve ile görünmeleri bundan da mühimdir. Kaması alınmış bir top, bir silâh nasıl ise, ulemânın sarıkları alınıp, onu ancak câmiye hasretmeleri de böyledir.”⁵²

Günlükte anlattığı Şehzade Camii baskınına *Cennet Yolları*'nda sömürgecilik bağlamında ele alır:

“Lâkin hürriyet sahibi olan ve bir de dininden bahseden Amerika ve Avrupa'nın çılgın, şımarık halkı da ister zengin ister fakir, nefislerinin esiridirler. Gayeleri harp, darp ve meşakkatlerle insanları ızdıraba düşürüp, top, tayyare, silah vesair malzeme-i harbiyeleri satıp, para kazanmağa ve bütün milletleri elleri altında iktisaden bunaltmak ve kendilerine pay çıkartmadır ... İstanbul'un işgali sırasında Şehzade Câmii şerifinde [karakolunda] uyku halinde bulunan askerlerimizi nasıl gaddarca katlettikleri de meydandadır. Medeniyet Avrupa'da değil, ancak İslâmiyet'tedir. Çünkü Müslüman ilmin ışığı altında dinine bağlı ve bütün hukuk kaidelerine riayetkârdır.”⁵³

Sonsöz

Günlük hafızanın düşmanıdır, geçmişin değişmesini engeller. Günlükleri yıllar sonra kararttıran, yaktıran, yırttıran, değişen kişinin kendi geçmişine duyduğu yabancılıktır. Mehmed Efendi de bazı yerleri sonradan karartmıştır. Çizimlerini ve yer yer cümle ve kelimeleri mürekkeple kapatmıştır. Fakat anlaşılan Kotku harbin ruh izlerini böyle silememiştir. Tarikate girdikten sonra günlük tutmayı bırakması ve yazdıklarını unutulmuşu terk etmesi belki de bir şifa arayışıydı. Lejeune'e göre günlük tutmak zamanın amansız akışını kabullenmeyi, değiştiğinin kaçınılmazlığıyla yüz yüze olmayı sağlar. Günlük tutmak ucu açık bir yazma faaliyetidir, bir son olduğu fikrinden korur, hayatın kalanını gün gün yaşama cesareti verir. Sen öleceksin ama günlüğün ölmeyecek yanılmasını yaratır.⁵⁴ Defterin son sayfasında, muhtemelen muhabereci erin ölümüne yakın olduğu ricat günlerinde yazılan iki vasiyet cümlesi bu bakımdan çarpıcıdır: “Ey Kardeş. Ceketimin iç cebinde cüzdanımın içinde bir zarf içerisinde pederime yazılmış bir mektup vardır. Benim son dakikamda o mektubu postahâneye vermenizi rica ederim.” Er Mehmed ölse günlüğü yaşayacaktı.

Cepheyleyken günlük tutmanın meçhullüğe direnmenin bir yolu olarak görüldüğü hatırlanacak olursa, artık denebilir ki Mehmed Efendi meçhullüğe direnmeyi bırakmıştır. Tarikate girmek istikbal ve ölüm dahil her türlü meçhule gülümsemeyi, kısaca ölmeden önce ölmeyi öğrenmektir. Farklı türlü düşünebilirdi. Nefsiyle mükâlemeyi günlük üzerinden sürdürebilirdi. Nitekim bunu yapan mürit ve mürşitler vardı.

52 Kotku, *Cennet Yolları*, 242

53 Kotku, *Cennet Yolları*, 136.

54 Lejeune, *On Diary*, 6.

Mehmed Efendi belki de tarikatte ölüm fikriyle başa çıkmanın daha tatminkâr bir yolunu bulduğu için günlük yazmayı bıraktı. Her an ölebileceği bilincine sulh zamanında da yaşlanarak yaşamaya başlayan bir bireyin sonu olmayan bir yazma türünden vazgeçmesi tabii karşılanabilir. Başka bir açıklaması *tûl-i emel* kavramı olabilir. Neticede günlük kişinin gelecekteki kendine ya da bilinmeyen okuyucuya yazılır. Geleceğe dair bir bahis, bir iddia oynanır gibi. Gelecek daima ufukta, oraya doğru bir kaçıştır, geleceğe sığınmaktır, gelecekle temasa geçmektir günlük tutmak.⁵⁵ Halbuki tasavvufta gelecek kaygısı, emeli uzun tutmak yerilir. Derviş sadece bugünü yaşar, dün ve yarın gayptır. "İnsanın kendisini ve ömrünü üç günden fazlasıyla meşgul etmemesi esastır," der Kotku.⁵⁶ Başka bir ipucu ise Sükût ve Az Konuşma bahsinde bulunabilir: "Dert yanmak, içini dökmek, er kişiye yakışır birşey olmadığı gibi..."⁵⁷ Hakikaten günlük tutmanın fe-minen bir faaliyet olarak algılandığı zamanlar da olmuştur.

Sebebi ne olursa olsun, Mehmet Efendi bir anda, önemli bir kendini tanıma anında, 25 yaşında günlüğüne son verdi. Artık hayatının erlik devresi sona ermişti. Her halukarda geriye günlük tutma alışkanlığının bizde yaygın olmadığı iddiasını zayıflatan bir defter bırakmış oldu. Türkiye'nin ve dünyanın en kritik dönemlerinden birine dair, hassas ve henüz sıradan bir insanın hayatından neredeyse altı yıllık bir kesit sunan bir defter. Gelecekte cemiyetinin kaderine dokunacak bir zatın ülkede ve dünyada binlerce insanla eş zamanlı olarak günlük tutmuş olması ise daha da heyecan verici.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)

Kitap, Makale ve Tezler

Aydemir, Şevket Süreyya. *Suyu Arayan Adam*. 5. Baskı. İstanbul: Remzi, 1974.

Beşikçi, Mehmet. *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Haftası*. İstanbul: İletişim, 2019.

_____. *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance*. Leiden: Brill, 2012.

Cora, Yaşar Tolga. "Asker-Vatandaşlar ve Kahraman Erkekler: Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı Dönemlerinde Beden Terbiyesi Aracılığıyla İdeal Erkekliğin Kurgulanması", *Erkek Millet Asker Millet Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, der. Nurseli Yeşim Sünbüloğlu, 45-72. İstanbul: İletişim, 2013.

Coşan, Mahmud Esad. *Kotku, Mehmed Zahid*, TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: TDV, 2002. 26: 227-228.

_____. *Mehmed Zahid Kotku*, İstanbul: Server, 2012.

Çakır, Ruşen. *Ayet ve Slogan*. İstanbul: Metis, 1990.

Çırakman, Gazi İbrahim Tevfik. *Gönderilmemiş Mektup: Bir Türk Subayının Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşı Anıları*. Yay. Haz. İ. Zeyd Gerçik. İstanbul: Büyüyenay, 2019

55 Lejeune, *On Diary*, 24.

56 *Tasavvufî Ahlâk*, 5/167, 170. Akşama kadar yaşayacağından veya sabaha çıkacağından emin olmamak ifadelerini içeren başka bir Uzun Emellerin Terki bahsi için, bkz. *Tasavvufî Ahlak*, 4/231-233 ve 259. *Hâtıraları Ref' ve Men Etmek* bahsi için, bkz. 4/244-246.

57 *Tasavvufî Ahlak*, 3/160.

- De Bellis, Jack. *John Updike's Early Years*. Bethlehem: Lehigh University Press, 2013.
- Dwyer, Philip. *Napoleon: The Path to Power, 1769-1799*. London: Bloomsbury, 2008.
- Ege, Abidin. *Çanakkale, Irak ve İran Cephelelerinden Harp Günlükleri*. Yay. Haz. Celali Yılmaz. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2011.
- Fournier, Marcel ve Charles Kraemer. *Durkheim avant Durkheim: Une jeunesse vosgienn*. Paris: L'Harmattan, 2014.
- Gawrych, George. *The Young Atatürk: From Ottoman Soldier to Statesman of Turkey*. London: Bloomsbury, 2013.
- Genişol, Hüseyin Fehmi. *Çanakkale'den Bağdat'a, Esaretten Kurtuluş Savaşı'na: Cephede Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)*. Yay. Haz. Mustafa Yeni. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Görgülü, İsmet. *Atatürk'ün Anıları*. İstanbul: Bilgi, 1997.
- Hacohen, Malachi H. *Karl Popper: The Formative Years, 1902-1945*, Cambridge: Cambridge University, 2000.
- Ham, Paul. *Young Hitler: The Making of the Führer*. New York: Pegasus Books, 2018.
- Herold, Jens. *Der junge Gustav Schmoller*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019.
- Hülagü, Orhan. "Mondros Mütarekesi Sonrası Bursa Bölgesindeki Milli Mücadele Hazırlıkları Ve Kuva-yı Millîyenin Teşkili". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 14-41 (1998), 450-476.
- Keskin, Nuray Ertürk et al. Yay. Haz.. *Açıklamalı Yönetim Zamandizimi 1919-1928*. Cilt II. Ankara: AÜ SBF KAYAUM, 2012.
- Kırmızı, Abdulhamit. "Oto/Biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları." *Otur Baştan Yaz Beni*. Yay. Haz. Abdulhamit Kırmızı, 11-27. İstanbul: Küre, 2013.
- _____. *Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet*, İstanbul: Klasik, 2014.
- Kiskis, Michael J. *Mark Twain at Home: How Family Shaped Twain's Fiction*. Tuscaloosa: University of Alabama Press, 2016.
- Kotku, Mehmed Zahid. *Cennet Yolları*. İstanbul: Server, 2014.
- _____. *Tasavvufi Ahlak*. İstanbul: Server, 2017.
- _____. *Hadislerle Nasihatler II*. 4. Baskı. İstanbul: Server, 2018.
- Lejeune, Philippe. *On Diary*. Yay. Haz. Jeremy Popkin & Julie Rak. Honolulu: University of Hawaii Press, 2009.
- Montefiore, Simon Sebag. *Young Stalin*. New York: Vintage, 2008.
- Polat, Hasan Ali. *Yakup Cemil: Hayatı ve Divan-ı Harp Sorgu Tutanağı*. İstanbul: Ötüken, 2022.
- Popkin, Jeremy. "Philippe Lejeune, Explorer of Diary". *On Diary*, yay. haz. Jeremy Popkin & Julie Rak, 1-15. Honolulu: University of Hawaii Press, 2009.
- Şanlı, Ayşe Sezer. "Kültür Çalışmaları ve Feminizm Bağlamında Erkeklik Çalışmalarına Dair Bir Literatür Analizi." *İmgelem* 3-5 (2019), 287-304.
- Tynianov, Yuri, Anna K. Rush ve Christopher Rush, *Young Pushkin*, New York: Rookery Press, 2008.
- Valk, Thorsten. *Der junge Goethe: Epoche-Werk-Wirkung*, Munchen: CH Beck, 2012.
- Yılmaz, Tuncay. "Armageddon Yolun Sonu, Yıldırım Orduları Kuzey Filistin'i Nasıl Terk Etti?". *Filistin Araştırmaları Dergisi* 9 (2021), 40-76.

Elektronik Kaynaklar

- Mümtaz, Târik. Ümîd. On Beş Günde Bir Defa Neşr Olunur *Mecmûa-i Edebiyyedir*, Sayı 1 (13 Rebülevvel 1337 / 6 Kânünievvel 1335 / 6 Aralık 1919) - Sayı 20 (17 Ramazan 1339 / 24 Mayıs 1337 / 24 Mayıs 1921), <https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=375192&dkymId=54011>
- Son Erişim Tarihi: 02.10.2022.